

Кармышаков Т. М.

КЫРГЫЗ ПАРЛАМЕНТИНИН ТАРИХЫ

Кармышаков Т. М.

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОГО ПАРЛАМЕНТА

T. M. Karmyshakov

THE HISTORY OF KYRGYZ PARLIAMENT

УДК:328

Бул макалада Кыргыз парламентинин түзүлүү тарыхы, мамлекет үчүн маанилүүлүгү жана коомдогу орду көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: *Жогорку кеңеш, парламентаризм, саясий партия, көп партиялуулук, легендарлуу парламент.*

Статья повествует историю формирования Кыргызского Парламента не обходимости его создания для государства и роль в обществе.

Ключевые слова: *Жогорку кеңеш, парламентаризм, многопартийность, легендарный парламент*

This article illustrates the history of Kyrgyz parliament's formation, it is significance for government and role of the society.

Keywords: *Supreme council, parliamentary, political party, multi-party, legendary parliament.*

Кыргыз парламенти өз алдынча саясий институт катары пайда болгон учурдан тартып 75 жыл өттү. Бул карт тарых үчүн көз ирмем гана.

Адамзаттын өнүгүшүнүн негизи болуп калган “демократия” жана “парламентаризм” түшүнүктөрү Кыргызстанда кокусунан пайда болгон жок жана бекеринен негизделген эмес. Байыркы убактан бери эле кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө элдик демократия менен парламентаризмдин белгилери боло келген.

Баарыдан мурда демократиянын маңызы тигил же бул маанилүү проблемага карата коомдун ар башка өкүлдөрүнүн өз пикирин билдирүү мүмкүнчүлүгүндө болот. Көпчүлүк тарабынан азчылыктын укуктарын чектебеген адилет жана мыйзамдуу чечимдин кабыл алынышы – бул парламентаризм менен демократиянын негизги таянычы.

Кыргыз коомунун демократиялык салттарына негизделген, мезгил сыноосунан өткөн алдыңкы эл аралык тажрыйбаны жигердүү пайдаланган укуктук мамлекеттин түзүлүшүнө түздөн-түз катышуу бийликтин өз алдынча бутагы катары парламенттин негизги милдети болуп саналат.

Парламентаризм – эң байыркы саясий институттардын бири. Бирок, ал ойдогудай өркүндөтүүгө алигече жетише элек. Жадагалса демократиянын өнүгүшү өтө жогору болгон өлкөлөрдө да анын үстүндө иштөө зарыл болгон жетиштүү көйгөйлөр бар. Бир нерсе шексиз: парламенттик алдыңкы тажрыйбаларды андан ары өркүндөтүү жолу – ырааттуу иште, үзгүлтүксүз изденүүдө турат.

Кыргызстандын өткөндөгүсүн жана азыркысын талдоо, парламентаризмдин ата мекендик тажрыйбасынын баалуулугун аңдап-сезүү, келечекке милдет-

терди аныктоо ар бир өлкө демократияга өзүнүн өзгөчөлүү жолу менен барарын ырастоодо.

Мамлекеттик бийликтин өз алдынча бутагы катары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өлкөнүн күнүмдүк турмушуна өзүнүн олуттуу салымын кошуп, анда өзгөчө орун ээлөөдө. Мыйзам жазуу иши, мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө жана элдин атынан өкүлчүлүк кылуу анын негизги иш-милдеттеринен болуп саналат.

Парламенттин негизги иш багыты Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен белгиленген ыйгарым укуктардын алкагында Жогорку Кеңеш өлкөдө болуп жаткан эң маанилүү окуяларга өз баасын берүү менен, мамлекеттин жана анын жарандарынын кызыкчылыктарына тиешелүү маселелер боюнча кечиктирилгис чечимдерди кабыл алып, мамлекеттин мыйзамдык базасын чыңдоодо жана өркүндөтүүдө турат.

Парламентаризмдин тарыхынан

Дүйнөнүн европалык бөлүгү парламентаризмдин жаралуу мекени катары айтылат. Бирок, элдик өкүлчүлүк органы катары коомдун, уруунун жана уруктун жашоосунун негизги маселелери боюнча чечимдер талкууланып жана кабыл алынып турган коомдук түзүлүштүн алгачкы таризи – аксакалдар кеңеши, элдик жыйындар, курултайлар түрүндө байыркы доордо эле болгонун да белгилей кетүү керек.

Парламентаризмдин жана анын салттарынын андан ары өнүгүшү тарыхый, экономикалык, социалдык шарттарга байланыштуу дүйнөнүн тарыхында алгачкы жолу монархияны алмаштырган жаңы мамлекеттик түзүлүш – республика пайда болгон Греция менен Римде улантылат.

Байыркы Греция менен Римде элдик чогулуштардын ролу чечүүчү мааниге ээ болгон. Алар бийликтин аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот органдарын түзүп, чогулушка отчет берип турган. Афиныдагы Бешжүзчүлөрдүн кеңеши, ал эми Рим Республикасындагы Сенат бийликтин мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктарын аткарган. Кийин алар саясий аренадан чыгып калды.

Ал эми Англияда парламентаризм идеясы XIII кылымда кайра жаралган жана андан ары анын классикалык түрү калыптанган.

Азыркы убакта парламенти болбогон бир дагы өлкө жок. Ар кайсы өлкөлөрдөгү парламенттер өз түзүмү, ыйгарым укуктары, аталышы жагынан классикалык үлгүдөн айырмаланып тургандыгына карабастан, анын негизги милдеттери окшош жана

парламент кандай гана болбосун мамлекеттин конституциялык түзүлүшүнүн таянычы болуп эсептелет.

Советтик мезгилдеги кыргыз парламенти

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин мамлекеттик бийликтин курамындагы парламенттин милдетин Жумушчу жана дыйкандар депутаттарынын кеңештери аткара баштаган. Парламент өзүнүн тышкы белгилерин сактап калгандыгына карабастан, кеңештер толук баалуу мыйзам чыгаруу органдары боло алган эмес. Адегенде 1924-жылдын 21-октябрында Революциялык комитет түзүлүп, ал Кыргыз Автономиялуу областынын бардык бийлик бутактарынын милдеттерин бириктирип аткарып, анын башында Иманалы Айдарбеков турган. 1927-жылдын 27-мартында Борбордук аткаруу комитети (БАК) Абдыкадыр Орозбековдун төрагалыгы астында түзүлгөн.

Алар менен катар, совет доорунда кыргыз парламентин Асаналы Толубаев, Молдогазы Токобаев, Төрөбай Кулатов, Султан Ибраимов, Арстанбек Дүйшеев, Темирбек Кошоев, Таштанбек Акматов, Абсамат Масалиев, Медеткан Шеримкулов сыңдуу белгилүү инсандар жетектеп келген. Алардын ар биринин Кыргызстан аймагында элдик бийликтин өкүлчүлүк органынын калыптанышына кошкон салымы бар.

Борбордук аткаруу комитетинин жана анын Президиумунун сессиялары республиканын аймагында турган бардык органдар тарабынан милдеттүү аткарыла турган токтомдор менен резолюцияларды кабыл алган. Бирок, мыйзамдарды кабыл алуу андан жогору турган органдардын ыйгарым укуктарына кирген.

1936-жылы Кыргызстан Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы – СССР курамындагы 15 союздук республиканын бири болуп калган. 1937-жылкы Конституциясына ылайык, кыргыз парламентинин ыйгарым укуктарын 1938-жылдын 18-июлунан тарта 1994-жылга чейин тике шайланган бир палаталуу Кыргыз ССР Жогорку Совети аткарган.

1938-жылдын 24-июнунда республиканын мамлекеттик бийлигинин жогорку органына – Кыргыз ССР Жогорку Советине жалпы элдик шайлоо алгачкы жолу өткөн. Ага 284 депутат шайланган. 1938-жылдын 18-июлунда Жогорку Советтин биринчи сессиясы өткөн.

Экинчи чакырылыштын шайлоосу андан тогуз жыл өткөндөн кийин – 1947-жылдын 16-февралында өтөт. Ал кыргызстандыктардын Улуу Ата Мекендик согушка катышуусу менен байланыштуу болгон.

Андан ары Кыргыз ССР Жогорку Советине шайлоонун мыйзамдар менен бекитилген мезгили (төрт, андан кийин беш жыл) так сакталып келген. 1951-жылдын 18-мартында үчүнчү чакырылыштагы Жогорку Советтин шайлоосу болгон.

Кыргыз ССР Жогорку Советинин төртүнчү чакырылышы 1955-жылдын 6-мартында шайланган. 1959-жылдын 15-мартында бешинчи чакырылышы шайланган.

Көрсөтүлгөн мезгилде Советтердин милдеттери айкындаштырылган жана кыйла кеңейтилген. Ошону менен бирге депутаттардын саны да көбөйгөн. Эгерде биринчи жана экинчи чакырылышта 284 депутат шайланса, үчүнчү чакырылышта 313 депутат шайланат. Төртүнчү жана бешинчи чакырылыштардагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин курамында 329 депутат болгон.

Биринчиден тарта сегизинчи чакырылышка чейин Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттары 4 жылдык мөөнөткө шайланган. Тогузунчу чакырылыштан тарта (1975-жыл) депутаттык ыйгарым укуктардын мөөнөтү 5 жылга белгиленген.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып депутаттарды шайлоо тартиби олуттуу өзгөргөн – шайлоо алгачкы жолу теңата негизде өткөрүлгөн. 1990-жылдын 23-февралында он экинчи чакырылыштагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттарын шайлоо болгон. Жогорку өкүлчүлүк органы кеңири демократиялык негизде шайланган. “Легендарлуу парламент” Кыргызстандын демократиялык өнүгүү жолундагы алгачкы кадамдар үчүн укуктук шарттарды түзгөн.

Өткөөл мезгил: “Легендарлуу парламент”

Элдин эсинде “легендарлуу парламент” катары калган он экинчи чакырылыштагы Кыргыз ССР Жогорку Совети 1990-жылы шайланган. Ал 1990-жылдын апрелинен тарта 1994-жылдын сентябрына чейин иштеген. 1993-жылдын майынан тартып жаңы Конституциянын кабыл алынышы менен Кыргыз мамлекетинин мыйзам чыгаруу органы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши деп атала баштаган.

Жогорку Советтин (Жогорку Кеңештин) жыйналыштары сессиялык негизде, жылына кеминде эки жолу өткөрүлүп, сессиялардын аралыгындагы мезгилде анын милдеттерин Жогорку Советтин Президиуму аткарып турган. Парламенттин курамы тике шайланган 350 депутаттан турган.

СССРдин ыдырашы менен мамлекеттин мурдагы саясий түзүлүшү өзгөрдү. КПСС бийлиги жокко чыгарылып, өлкөнүн жогорку бийлиги Жогорку Советтин колуна өткөн. Мыйзам чыгаруучулук, тескөөчүлүк, көзөмөлдүк милдеттер Кыргыз Республикасынын ар кандай маселени кароого жана чечүүгө ыйгарым укуктуу болгон парламенттин карамагына өткөн.

Мына ошентип, эгемендүү мамлекет түзүүгө багыт алган Кыргызстан көз карандысыздык жолундагы алгачкы кадамдарын парламенттик башкаруу түрүндө баштаган. Дал ошол өткөөл мезгилде советтик тоталитардык-буйрукчул режимди талкалоого өзүнүн олуттуу салымын кошкон “легендарлуу парламент” эгемендүү Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жана демократиялык түзүлүшүнүн саясий, укуктук жана экономикалык негизи болуп калган бир катар маанилүү ченемдик укуктук актыларды кабыл алган.

XII чакырылыштагы парламенттин 14 сессиясында миңдеген маселелер каралып, 148 жаңы улуттук мыйзам кабыл алынган, жаңы жана мурдагы 105 мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор кирги-

зилген, ошондой эле 964 токтом бекитилген. Кыргызстан көз карандысыздык принцибин иш жүзүнө ашырып, тоталитардык системадан ырааттуу четтөө менен эгемен мамлекетти кура баштаган.

XII чакырылыштагы парламент тарабынан Эгемендүүлүк жөнүндө декларация (1990-ж.), Көз карандысыздык жөнүндө декларация (1991-ж.) кабыл алынып, эгемендүү Кыргызстандын алгачкы Президенти шайланган (1991-ж.), ошондой эле эгемендүү Кыргыз Республикасынын алгачкы Конституциясы кабыл алынган (1993-ж.). Андан тышкары, мамлекеттик башкы символдор – Желек (1992-жылдын 3-марты), Герб (1994-жылдын 14-январы), Гимн (1992-жылдын 18-декабры) кабыл алынып, улуттук валюта – сом киргизилген (1993-жылдын 3-майы). Бир сөз менен айтканда, алдыга арымдуу максаттар коюлуп, анын алгачкы натыйжаларына жетишилген.

Парламенттин бул чакырылышы доорлордун кыйчалыш кырдаалында иштеди. Совет мезгилинде шайланган парламент олуттуу тарыхый окуялардын чордонунда турган. Советтик чындыктын калыптанып калган эрежелерин аттап өтүп, ал эгемендүү мамлекет катары Кыргызстандын жашоосунун укуктук базасын аныктаган тагдыр чечүүчү чечимдерди кабыл алып, жаңы шарттардагы ишке багыт алууга жетишкен.

Кантсе да жогорку мекенчилдикти көрсөтүп, кесипкөй парламентаризмди түзүүдө жагымдуу жагдай шарттап, XII чакырылыштагы Жогорку Кеңеш өлкөнүн тарыхына өзүнүн алтын барактарын жазып калтыра алды.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши

1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык 1995-жылдын февралында I чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоо өткөн.

1995-2000-жылдар аралыгында Кыргызстанда биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин эки палаталуу парламенти – Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны иштеп, алардын депутаттары бир мандаттуу округдарда мажоритардык тутум боюнча шайланган. Анын эки палатасынын биринчи жыйналышы 1995-жылдын 28-мартында болгон.

Иши туруктуу жана кесиптик негизде жүргүзүлгөн Мыйзам чыгаруу жыйынынын курамына 35 депутат кирген. Иши сессиялык негизде жүргүзүлгөн Эл өкүлдөр жыйынынын курамы 70 депутаттан турган. Тең шайлоо шарттарында шайланган эки палатанын депутаттарынын укуктары бирдей болгон. Муну менен эки палаталуу кыргыз парламенти дүйнөнүн башка парламенттеринен айырмаланып турган.

I чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйыны 17 сессия, алардын алкагында 186 пленардык жыйын өткөргөн. Жыйындын көңүл борборунда өлкө турмушундагы өтө маанилүү коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык маселелер турган. Ал багытта 987 токтом, 268 мыйзам кабыл алынып, анын ичинде 157 мыйзамдын жактырылышы мунун айкын күбөсү.

I чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан 556 мыйзам, анын ичинде 13 кодекс жактырылып жана кабыл алынып, президент 543 мыйзамга кол койгон. Баарыдан мурда, укуктук мамлекеттин негизги пайдубалы болуу менен өлкө турмушунун маанилүү чөйрөлөрүн жөнгө салып, кайра курумдарга багыттай турган жаңы кодекстерди белгилей кетүү абзел.

Жогорку Кеңештин жыйындарынын иш-тажрыйбасы мыйзам чыгаруу ар мыйзам актысын сапаттуу даярдоого, даярдык материалдарын топтоого, окшош мыйзамдарды талдап чыгууга зарыл шарттарды түзүүнү талап кылган өтө машакаттуу жүрүм экенин көрсөттү.

2000-2005-жылдар аралыгында Кыргызстанда экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш өз ишин жүзөгө ашырган. Ал 105 депутаттан турган. 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформанын жүрүшүндө шайлоо тутумуна өзгөртүүлөр киргизилген жана кыргыз парламентинин палаталарынын сандык курамы кайрадан каралган. Эми Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп, алардын 15и партиялык тизме боюнча шайланган. Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган.

2003-жылдагы конституциялык реформа менен 2005-жылы бир палаталуу парламент түзүлө тургандыгы белгиленген. Сунуш кылынган Конституциянын долбоору Жогорку Кеңештин жаңы курамын партиялык тизмелер боюнча шайлоону карап, сандык курамы 90 депутаттан турган. Жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңештеги шайланган саясий партиялар Өкмөттү түзүүгө укук алган. Мундай ыйгарым укуктардын аркасында сапаттык деңгээлге көтөрүлгөндүгүн жана алга карай жылыш жасагандыгын ишенимдүү айтсак болот. Бирок бийликтин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтеринин ортосундагы дайыма болуп турган карама-каршылыктардын айынан Кыргыз Республикасынын Президенти 2007-жылдын октябрындагы Жарлыгы менен Жогорку Кеңешти мөөнөтүнөн мурда таркаткан жана 2007-жылдын 23-октябрындагы Жарлыгы менен IV чакырылыштын депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоо дайындаган.

2007-жылдын 16-декабрында болгон шайлоонун жыйынтыктары боюнча өлкөнүн тарыхында алгачкы жолу партиялык тизмелер боюнча шайланган IV чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен. Анда үч саясий партия – “Ак-Жол” (71 өкүл), Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы (11 өкүл), Кыргызстандын коммунисттер партиясы (8 өкүл) өкүлчүлүк кылып, кыргыз парламентаризминин тарыхында өз ордун ээлеген. 2010-жылдагы апрель окуяларынын натыйжасында IV чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз ыйгарым укуктарынан ажыратылган.

V чакырылыштагы Кыргыз республикасынын жогорку кеңеши

2010-жылдын апрелинде Кыргызстанда болуп өткөн кайгылуу окуялардан кийин мамлекеттик бийлик алмашып, коомдук-саясий абал өзгөргөн.

2010-жылдын 27-июлунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын кеңейтилиши менен бирге анын жоопкерчилиги да күчөтүлгөн.

V чакырылыштагы Жогорку Кеңештин шайланышы менен Кыргызстандын азыркы тарыхында жаңы барак ачылган. Конституцияга ылайык Кыргыз Республикасы башкаруунун парламенттик-президенттик түрү бар өлкө болуп калды. Өлкөнүн мыйзамдык базасын 2010-жылдын 27-июнундагы Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык келтирүү V чакырылыштагы Жогорку Кеңештин башкы милдеттеринин бири болуп саналат.

Ага 29 саясий партия катышкан 2010-жылдагы парламенттик шайлоонун натыйжалары боюнча 5 саясий партия жеңип чыккан. Парламенттеги 120 депутаттык мандат төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн:

“Ата-Журт” партиясы – 28 мандат;
 “Кыргызстан социал-демократиялык партиясы” – 26 мандат;

“Ар-Намыс” партиясы – 25 мандат;

“Республика” партиясы – 23 мандат;

“Ата Мекен” партиясы – 18 мандат.

Улуттук курамы боюнча Жогорку Кеңеште кыргыздар, орустар, казактар, украиндар, өзбектер, карачайлар, уйгурлар, дунгандар, корейлер бар. Гендердик өкүлчүлүк сакталган.

Адабияттар:

1. Сооданбеков С. С., Укушев М.К. “Конституционное право КР” Б.2001г.
2. Старшун М. С. “Конституционное право зарубежных стран” М. 1997г.
3. Укушев М.К., Бокоев Ж. А. “Президент Кыргызской Республики” Б. 1997г.
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы Б. 2010.
5. Мушинский А. “Укук таануунун негиздери” Б. 1998.
6. Алексеев С. “Теория государства и право” М., 1996.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А. Т.